

НЕ СЛОВНИКОВІ ХОЛОДИНИ

У статті розглядаються питання динаміки наукових напрямків, пов'язаних із вивченням мови, її історії та зв'язку з іншими науками. Синкретизм екстралінгвальних і інтралінгвальних факторів зумовлюється аналізом теорій, концепцій В. фон Гумбольдта, Й.-Г. Гердера, О.О. Потебні, К. Ліннея, Ч. Дарвіна та ін. щодо впливу природничих наук, філософії, логіки на розвиток мовознавства.

The article touches upon the current question of scientific tendencies' dynamics, connected with learning of language, its history, causality with other branches of science. The extralingual and intralingual factors' sincretism is caused by analysis of theories, conception by V. fonGumboldt, Y. –G. Gerder, O.O. Potebnya, K. Linney, C. Darwin and others, concerning the natural sciences', philosophy's, logic's influence on the development of linguistic.

Одним із найважливіших феноменів, пов'язаних із homo sapiens, як відомо, є мова, з якою корелює свідомість.

Цей феномен віддавна привертає увагу мислячої людини і є невичерпним джерелом пізнання. Складність мови як явища, її позиція в системі цінностей людини, багатоманітні зв'язки людини зі світом, які виражаються через мову і в мові зумовлюють те, що на різних етапах розвитку наукового пізнання, у різних наукових традиціях дослідники зверталися до тих чи тих сторін цього явища, характеризували окремі його складники й аспекти.

Тільки протягом останніх двох століть змінилося кілька наукових напрямків, пов'язаних із вивченням мови. Ці напрямки відрізнялися матеріалом (писемна чи усна форма мови), розумінням її сутності (мова – засіб вираження думок, мова – індивідуальна психічна функція людини, мова – суспільне явище, мова – творчість, мова – природна властивість людини та ін.), її функції (комунікативна, експресивна, естетична, біологічна) та ін. Відрізнялися напрямки й спрямованістю на конкретні складники мови – граматики, фонетики, семасіології тощо. Проте з кінця XVIII ст. у філології виникають і загальнотеоретичні положення, за

яких мова виступає як цілісне явище, пов'язане з народом, етносом, який є творцем і носієм мови. Цей мотив звучав уже в працях Й.-Г. Гердера (1744-1803); у праці Шлегеля «Про мову і мудрість індійців», І. Тимковського ще на початку XIX ст. Однак найповніше ідея зв'язку історії мови з історією народу, і (що особливо важливо для нашої роботи) впливу мови на духовний світ народу сформульована у В. Гумбольдта¹. Учений сформулював наукові ідеї, які на його час уже «висіли в повітрі», вони були схвально сприйняті, але потребували численних конкретних досліджень, формулювання і розв'язання нових ідей і завдань, які переважно становили питання, пов'язані з окремими сторонами мови. Загально ж теоретичні положення мали на той час характер гіпотез. Якими б своєрідними не були ті чи ті науки, що поступово вичленовувались із загального процесу пізнання, вони є частиною цього процесу і зберігають між собою методологічні зв'язки, що виявляється і в завданнях, які ставляться перед наукою, і в методах дослідження, які значною мірою універсальні. Мовознавство не становить винятку і розвивалося із розвитком інших наук: відкриття в, здавалось би, віддаленій галузі знання справляє вплив і на мовознавство. Під впливом гегельянської філософії в мовознавстві першої пол. XIX ст. панував логіцистичний підхід до явищ мови (що підтримувалось іще античною науковою традицією), відкриття в галузі природничих наук (теорії К. Ліннея, Ч. Дарвіна) привнесли в мовознавство ідеї натуралістичної школи, великий вплив на розвиток мовознавства свого часу справив і досі справляє досвід психології, з яким пов'язані й деякі сучасні напрямки, зокрема антропоцентричні, погляди на мову, розуміння мови як картини світу.

Представники кожного нового напрямку починали свою діяльність із критики попередніх теорій, визначаючи при цьому нові завдання. Так було з критикою раннього компаративізму, «натуралізму Августа Шлейхера» молодогограматиками, так сталося і з самими молодогограматиками, теорію яких із різних позицій піддавали критиці представники і соціологічного психологізму, і школи «Слово і річ», і К. Фослер із його естетизмом, і італійська школа неолінгвістики критикували своїми теоріями молодогограматиків, і структуралісти, і представники різних напрямків соціологізму. При цьому спостерігалися намагання спростувати ідеї попередників. Але при всій багатоманітності підходів кожна із наукових шкіл кожен із напрямків залишали в науці важливий слід, кожен мав свою правду

стосовно того питання, яке обирали для дослідження. Завдяки праці попередників, ми можемо поглянути на мову як цілісне явище, наші сучасники – природознавці дозволяють нам сягнути таких глибин мови, про які не мали гадки. Ряд положень і здогадів про мову, які висловлювалися в давні часи (як теорія звуконаслідування або теорія вигуків у походженні мови) знаходять собі підтвердження в біології. Уже сам перелік мовних зв'язків (а це ж далеко не всі!) свідчить про складність і глибину мови, яку ми сприймаємо як дар і якою користуємося недбало, як заманеться. А тим часом вона може нам за це помститися.

Свідченням цього є аналіз мови як картини світу і рівнів цієї картини. У лінгвософському аспекті мови виділяється психо-ментальний превербальний рівень мовної картини світу, в якому зберігаються численні фантомні відбитки явищ, які відкладаються в пам'яті. Однак фантомні образи мають властивість поступово згасати, тому для їх закріплення виникають спеціальні мовні знаки понять про узагальненні образи однорідних явищ, які складають логіко-ментальний (концептуальний) когнітивний рівень МКС. Нарешті, третій, власне лінгвальний, рівень – рівень мовних явищ і одиниць та їхніх значень. Кожному рівню відповідає певна одиниця: на психо-ментальному превербальному рівні (рівні уявлень) основною одиницею є концепт (у цьому питанні відсутня термінологічна однастайність; концептуальному рівню – рівню знань (різного ступеня глибини й достовірності) про світ відповідною одиницею є поняття, на лінгвальному рівні виступає одиниця - значення. Базові одиниці кожного рівня можуть складатися із дрібних одиниць - ознак. Для концепта такими є фрейми - окремі ознаки і зв'язки концепта, для поняття – суттєві ознаки, для лінгвального значення – семантичні компоненти і їхні семи. Психо-ментальний превербальний рівень становить собою передумову і базу для двох наступних вербальних, уже пов'язаних із мовним матеріалом.

На відмінність превербального рівня і власне лінгвальних (хоч і в іншій термінології) вказував академік І.П. Павлов, відзначивши існування в людини першої (превербальний світ уявлень) і другої (мова) сигнальних систем. Перша є спільною для людини і тварини, друга – явище власне людське й характерна риса *homo sapiens*.

Названі три рівні перебувають у тісній взаємодії, причому більш складній, ніж послідовна вивідність одиниць вищого рівня з

одиниць рівня нижчого: тут можлива залежність понять і значень від концептів і одночасно одно від одного. Отже, в структурі МКС поєднуються семантичні сутності трьох рівнів: “а) семантичної значимості власне мовної системи; б) категорії предметного світу, своєрідно відображеної в категоріях і одиницях мови; в) мислительні категорії, притаманні логіці й психології людського пізнання”². У цьому визначенні немає достатнього розмежування явищ різних рівнів МКС, та й говорить автор не стільки про МКС, скільки про мовну систему, а це не тотожні явища і поняття.

Розвиток науки про мову й суміжні з нею науки виявив необхідність зважати й на перехідні та взаємно пов’язані явища між мовознавством і психологією, мовознавством і культурологією і навіть мовознавством і генетикою (останнє продуктивно вивчається в біології). Вивчення зв’язку мови з ментальністю людини тривалий час розглядалось як зв’язок мови і свідомості, не торкаючись домовних уявлень, на яких ґрунтується і семантика мови, вивчення яких вважалося прерогативою психології). Із розвитком антропоцентричного підходу до мови питання про домовні уявлення людини (першу сигнальну систему) органічно вписуються в систему знань про МКС.

Звичайно шлях формування мовної системи і МКС починають із рівня домовних уявлень (за сучасною термінологією, концептів) через рівень концептуальний (рівень первісних понять) до рівня власне лінгвального (мовних значень). Однак наше уявлення про світ складається не тільки із превербальних уявлень, а і з тих численних відомостей, уявлень, що складаються в процесі абстрактного мислення з допомогою мовних засобів. Наприклад, для слова дерево первісним етапом є споглядання дерева з його численними ознаками (височина, товщина, структура стовбура, гілок, форма і колір листя та ін.). На підставі споглядання багатьох різних дерев виробляється поняття про цей тип рослин і закріплюється за ним звуковий комплекс (знак) дерево, яке у лексичній системі набуває різних ознак і зв’язків, що створюють лексичне значення слова дерево. У процесі розвитку свідомості й мови слово дерево використовується для явищ, не пов’язаних із рослинним світом, явищ, які ми не можемо спостерігати безпосередньо і для наочності використовуємо слово дерево, за допомогою якого в наш ментальний рівень включаються такі явища, як родовідне дерево, світове дерево та ін. подібні. Тим самим замикається коло: ментальний (превербальний) рівень -

концептуальний (логічний) рівень - власне мовний рівень (рівень мовних значень) - ментальний рівень (його збагачення з допомогою одиниць концептуального і власне мовного рівнів).

І в психології, і в логіці, і в лінгвістиці, як правило, розглядають один вектор розвитку мовної семантики - від конкретного споглядання і уявлення до узагальнення в понятті, і, зрештою, до конкретного мовного значення, яке містить окремі ознаки попередніх рівнів плюс ті, що виникають уже в мовній системі, у взаємодії з іншими словами і мовними одиницями з їхніми значеннями. При цьому уявлення як явище психічне є фантомним відбитком у свідомості людини образів сприйнятих раніше предметів, явищ, фактів. Поняття ж розглядаються як узагальнене знання про ці групи предметів, об'єднаних за однорідністю суттєвих їхніх ознак. Поняття, на думку психологів, не має чуттєво-наочної форми, а існує тільки в слові³. Між уявленнями й поняттями як явищами різних рівнів МКС, з одного боку, немає чіткої межі, бо на основі ознак перших формується поняття, а з другого боку, існує суттєва відмінність, яка, з погляду логіки, полягає «насамперед у тому, що перше є наочним відтворенням у свідомості з тим чи іншим ступенем виразності живого, чуттєвого споглядання предметів, тоді як поняття - це узагальнене відбиття в думці окремих зв'язків і відношень між предметами і їхніми властивостями»⁴.

Однак нас у даному разі цікавить питання про мовну картину світу не стільки як про засіб вираження знань від об'єктивного світу, скільки питання про неї як про засіб вираження духовності, пізнання духовного світу людини, тих надбань, які безпосередньо не сприймаються органами чуття, знання про такі явища виникають у результаті складних психо- і логіко-ментальних процесів, у яких мова виступає знаряддям об'єктивації духовного світу. На цей аспект звертали увагу ще дослідники XIX ст. Так, О. Потебня писав: «Можна залишатися на заспокійливій думці, що наше власне світоспоглядання є правильним відбитком з дійсного світу, але ж не можна нам не бачити, що саме в свідомості полягали причини, чому людині періоду міфів світ поставав таким, а не іншим»⁵. Із зворотного зв'язку між власне мовним і ментальним рівнем МКС, із того, що знання, здобуті не просто безпосереднім спогляданням, сприйманням органами чуття, а шляхом формування й освоєння духовних цінностей логічним шляхом за допомогою мови, впливає велика вага мови у формуванні духовного світу людини (про що

багато говорено, і що наче не викликає сумнівів). Однак із цього випливає й другий висновок, про який ми, напевне, здогадуємось, але не надаємо цьому окремої уваги: якщо мова відіграє таку велику роль, то вона і ментальність та духовний світ людини перебувають у прямій взаємній залежності: усякі зміни ментальності ведуть до змін у МКС, а зміни у мові закономірно викликають адекватні зміни в менталітеті.

Цей процес, наприклад, особливо помітний з кінця ХІХ ст. у зв'язку з винаходами й відкриттями в галузі матеріальної культури: поява нових технічних пристроїв і приладів (радіо, телефон), нових засобів пересування у просторі (на землі - автомобіль, мотовоз, автобус і багато інших; у повітрі - літак, парашут, вертоліт, або гвинтокрил та гелікоптер, аеродром, ракета, космодром), із застосуванням нової техніки в ЗМІ і т.д., що покликало до життя значні нові шари лексики на лінгвальному рівні. В останні роки цей процес поширюється і на ту частину МКС, що пов'язана зі сферою духовного життя людини: відбуваються складні переміщення, переінтеграція стильових шарів лексики у відповідності з формуванням або переформуванням розуміння прекрасного і потворного, негативного в житті. Так, протягом ХІХ та ХХ ст. в українській літературній мові відбувалося своєрідне очищення «від усього грубого, буденного, натомість формувався шар естетично позитивної, часом умовно поетичної лексики в літературі». У наші дні відбувається протилежне явище - лексика згрубіла, просторічна, яку так старанно оминали представники класичного красного письменства, пересувається в активний словниковий фонд носіїв мови, у ЗМІ і навіть у сферу поетичного; не менш великі шари лексики, що виражають духовний світ людини (те, що прийшло в нашу картину світу через мову і досягнуто людиною через неї) поступово звужують сферу вжитку і частотність свого функціонування, все рідше трапляються у спілкуванні, тим самим збіднюючи й індивідуальну, й колективну МКС. Внаслідок цього деформується мовна картина світу за рахунок переінтеграції лексичних шарів, а те, що стає домінуючим в МКС, стає домінуючим і в ментальності, і в духовному житті народу, і, навпаки, те, що згортає своє функціонування в лексичній системі на рівні МКС можуть приводити до змін у концептуальній і до переінтеграції ознак в домовних уявленнях.

Наприклад, часте вживання слова у певному обмеженому значенні, ускладненому додатковими семами, фіксується в концептуальній, а зрештою і в мовній картині світу і переходить навіть у схованку домовного знання, обростаючи певними асоціаціями. Сьогодні під впливом нового досвіду, що включився і в нашу свідомість, і в нашу мову, чимало (переважно) міських мешканців, коли чують слово зілля, не згадують те різнотрав'я, що зростає в полі, на луках, у саду, у лісі, а при слові травка думають не про ту, що зеленіє, а швидше згадують про наркотичні засоби, бо саме в такому значенні щоденно чують особливо у ЗМІ ці слова саме з таким значенням. Подібної деформації зазнало і значення слова голубий. Значна частотність уживання подібних слів фактично є рекламою таких явищ, що особливо небезпечно для молоді, яка швидко переймає все «нове» і намагається досвідно перевірити значення і сутність подібного. Під впливом американізму «займатися любов'ю» слово любов втратило семи, пов'язані з духовним єднанням людей, а на перше місце вийшла ознака біологічної сутності, внаслідок чого слово любов у щоденному вжитку для багатьох стало дорівнювати значенню слова секс. А це в свою чергу закріплюється в свідомості як домінуюча ознака. Така деформація значення негативно впливає і на ціннісні установки особистості, і на таку важливу власне людську сферу життя, якою є сім'я. У такий спосіб під впливом зовнішніх факторів, що закріплюються мовою, руйнуються духовні традиції і ментальність у ставленні до стосунків між чоловіком і жінкою.

Збільшення або зменшення частотності вживання певних слів вносять, а не тільки фіксують наявність або відсутність певних явищ. Особливо це стосується слів, що називають абстрактні явища, що характеризують зовнішні риси і внутрішні властивості людини. Так, основною ознакою (позитивною) жінки стала «сексуальність» і «еротичність» (до речі, це пов'язано з деформацією значення слова «любов»). Тому при характеристиці жіночої (та й чоловічої) вроди і внутрішнього світу рідко вживаються слова «красива», «вродлива», «горда», «розумна», «добра» (або «зла»), «шляхетна» (або «брутальна»), «лагідна», «ніжна», «дбайлива» і можна наводити незамкнений ряд ознак, які завжди були пов'язані в ментальності народу з концептом «жінка». Наведені приклади свідчать про складну взаємодію трьох рівнів мовної картини світу - психоментального, концептуального і власне мовного, а також про

роль останніх у вираженні домовних уявлень на рівні концептів (нерозчленованої сукупності ознак певного явища), на рівні узагальнених понять, що формуються з допомогою мови, і на рівні лексичних значень. При цьому напрямок взаємодії йде не тільки від досвідного знання через концепти до логічних узагальнень - понять - і до лексичного значення, а й навпаки, - від знань, здобутих логічно з допомогою мови (не відомі нам із практики об'єкти, напр., іхтіозавр, австралопітек, Бермудський трикутник; явища, пізнані шляхом умовиводів, такі, як пізнання, закон, людяність) до нашого ментального рівня, в якому вони знаходять відповідні ознаки, що органічно включають у домовний і мовний світ.

У взаємодії рівнів МКС відбиваються етапи діалектичного шляху пізнання: від безпосереднього спостереження (пізнання концептів і їхніх ознак на домовному рівні) до узагальнення (на рівні концептуальному), до мовної практики. Мовна практика дає нові об'єкти безпосереднього спостереження, уявлення і далі до нових узагальнень і мовної практики.

Ця доповідь – постановка важливого питання, відповідь на яке дослідники можуть здобути колективно.

¹Гумбольдт В.Ф. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человеческого рода; ²Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М., 1988. – С. 16; ³Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. – М., 1997; ⁴Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Изв. РАН Сер. лит. и яз. – 1993. – № 1. – С. 32; ⁵Потебня А.А. Из записок по русской грамматике: т. I-II. – М., 1958. – С. 111.

Б.М. Ажнюк, д. філол. н., проф. (м. Київ)

ЗАСАДИ ПРОТЕКЦІОНІЗМУ В МОВНІЙ ПОЛІТИЦІ І ЕКОЛОГІЯ МОВНОГО СЕРЕДОВИЩА

У статті досліджується історія становлення екології мови та сучасні проблеми дисципліни. Зокрема, автор розглядає сенс застосування еколінгвістичного підходу до діагнозу мовної ситуації в Україні.

This article touches upon historical and current questions of language ecology. The author researches expediency of usage of the ecolinguistic approach in diagnosis of the Ukrainian language situation.